

СУЧАСНИЙ СТАН ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНИХ ШЛЯХІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

У статті розглядається сучасний стан вивчення історико-географічних аспектів формування мережі військово-стратегічних шляхів Галицько-Волинського князівства. Обґрунтовується висновок про важливість аналізу різноманітних археологічних джерел (оборонної мережі, скарбів та знахідок озброєння), а також історичного ландшафту для об'єктивного відтворення давньої мережі шляхів та з'ясування їх ролі в системі політико-економічних зв'язків середньовічної Європи та у формуванні території держав.

Ключові слова: археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Галицько-Волинське князівство.

Актуальність теми визначається тим, що за останні десятиліття значно зріс інтерес до історико-географічних та військово-історичних аспектів історії періоду Княжої доби. Одним з таких важливих питань є реконструкція давньої мережі, шляхів адже військово-стратегічні шляхи відігравали провідну роль у територіальному розвитку регіонів та середньовічних держав. Активне функціонування доріг, річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи виступали структуротворчою віссю мікрорегіонів.

Стан дослідження проблеми. Окремим питанням відтворення давньої мережі шляхів на Волині та Прикарпатті періоду Галицько-Волинського князівства приділено чимало уваги в українській, російській та польській історіографіях. Основною джерельною базою цих досліджень виступали повідомлення писемних документів, зокрема літописів. Проте,

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів.

© Терський С.В., 2013

досі не сформовано цілісної картини цих процесів, зокрема, враховуючи дані найновіших археологічних досліджень.

Новизна дослідження полягає у комплексному опрацюванні писемних та археологічних джерел, а також літератури з метою всебічного представлення сучасних поглядів на реконструкцію військово-стратегічних шляхів Галицько-Волинського князівства.

Метою статті є виявлення проблем та "білих плям" у сучасних дослідженнях, присвячених історичній реконструкції військово-стратегічних шляхів Галицько-Волинського князівства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Питання часу появи, значення та локалізація головних шляхів Східної Європи здавна були серед важливих проблем історичної науки. Цій проблемі присвячували свої дослідження українські, російські та польські історики рубежу ХІХ–ХХ ст. [4, 5, 22, 24]. Український вчений Я. Головацький був автором першої регіональної розвідки про карпатські шляхи [5].

Серед виділених тоді на підставі аналізу писемних джерел шляхів Галицько-Волинського регіону найбільшу увагу привертав трансконтинентальний шлях з Києва через Пересопницю та Лучеськ на Володимир, відомий як шлях "із хозар в немец". У зв'язку з функціонуванням міжнародних торгових зв'язків Європи його досліджували вчені кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.: київський – В. Васильєвський, львівський – Т. Левицький та варшавський – Р. Якимович [4, 23, 26]. Археологічні пам'ятки для локалізації шляхів вперше стали залучати вчені, починаючи з 1920–1930- років [3, 23, 29]. Тоді ж з'являється низка досліджень регіональної мережі [29]. Особливо слід відмітити масштабні історико-географічні та археологічні пошуки волинського краєзнавця О. Цинкаловського (один з псевдонімів – А. Бужанський) [3].

Підсумком довоєнних пошуків стало дослідження російського вченого Б. Рибаківа, присвячене аналізу загальноєвропейської мережі шляхів [10]. У зв'язку із створенням історичних нарисів про Галицько-Волинське князівство питання регіональних маршрутів поглиблено розглядалося за писемними джерелами російським вченим В.Т. Пашуто та

українським І. Крип'якевичем [6, 7]. У 1960-ті роки російський археолог П.О. Рапопорт співставив відомі йому укріплення Княжої доби з мережею літописних шляхів. Йдучи слідами попередників, львівський археолог М. Рожко протягом 1970–1990-х років одночасно з мережею карпатських фортець плідно вивчав шляхи Прикарпаття [11]. На підставі ретельного аналізу писемних джерел провів реконструкцію шляхів Белзької землі польський історик А. Янечек [24]. Узагальненням досліджень вчених ХХ ст. стала робота луцького історика В. Пришляка [9].

На кінець ХХ ст. рівень розвитку археологічної науки дозволяв здійснювати реконструкцію давніх комунікацій, значною мірою на підставі археологічних джерел. У цей час, здійснюючи обстеження фортець Княжої доби, Волинська археологічна експедиція під керівництвом автора данної наукової розвідки у 1987–2009 рр. провела цілеспрямовані дослідження пам'яток центральної частини Волині.

За опорні дані бралися повідомлення літопису, в яких знайшли відображення найголовніші батальні епізоди ХІ–ХІІІ ст. Так, наприклад, у літописах зафіксовано ряд ключових пунктів на військово-стратегічних шляхах, розміщених, переважно, на переправах через руки та болотисту низовину. До таких місцевостей належить, зокрема, низка місцевостей вздовж галицько-волинського кордону: Всеволож (городища в ур. Старгород та Замок у Литовежі, які контролювали переправу через р. Західний Буг, городища Щекотин (тепер городище у с. Глинсько) та Підгорай (городище у с. Зарудці того ж Жовківського р-ну), Рожне поле (верхів'я р. Західний Буг) та інші.

Серед шляхів, які з'єднували Прибалтику з Причорномор'ям, важливе місце завжди належало шляхам, які проходили через територію Західної Волині. Головною транспортною віссю Західної Волині є р. Західний Буг. Саме у межах контактних зон у басейні цієї ріки були сформовані головні центри регіону: Червен, Волинь, Володимир, Белз. Неодноразово наголошувалося, що стратегічна важливість балто-дністровського торговельного шляху та взаємна пов'язаність його волинської та галицької частин були очевидними причинами формування Галицько-Волинської держави у

1200-ті роки. Саме за контроль над західним варіантом шляху “із варяг у греки” точилися найбільші міжусобні війни XI – початку XIII ст. у регіоні [13, 14].

Для вирішення цієї проблеми автором у ряді робіт вперше було залучено широке коло випадкових нумізматичних знахідок, зокрема скарб монет XI ст., знайдений у Луцьку, що складався, головним чином, із германських денаріїв та вендок – грошових знаків Вендської (полабсько-поморської) держави [16]. Враховуючи наявність аналогічних скарбів поряд з буго-прип'ятським волоком, а також численних знахідок виробів з бурштину, можна допустити глибокі історичні корені волинських міст у прибалтійській торгівлі. Показовим в цьому відношенні є ймовірне балтійське походження давнього кам'яного хреста у с. Зимно в околицях княжого Володимира, більше відомого як “хрест дружинника Кліма Христинича”. Аналогії цій пам'ятці відшукані серед пам'яток XIV–XV ст. у Прибалтійському регіоні [18].

Важливою категорією пам'яток, пов'язаних із функціонуванням військово-стратегічних шляхів, є спеціальні інженерні споруди. Нерідко їх сліди губляться у болотистих заплавах норавливих рік. Так, досі археологічно не простежено загаданий у численних документах XVI–XVII ст. т. зв. Великий земський міст через р. Стир у Лучеську. У літописному Червені таких міст через заплаву р. Гучви вдалося простежити лише недавно завдяки використанням найновіших технологій.

У ряді випадків, коли такі земляні насипи-дамби неодноразово підсипалися, їх сліди можна простежити на поверхні ще й сьогодні. Так, Волинською археологічною експедицією було обстежено низку подібних насипів у широких річкових заплавах. У Володимирі така дамба з дерев'яним помостом – т. зв. Княжа дорога провадила від монастиря на Святий горі по заплаві р. Луги, минаючи острів з монастирем Св. Онуфрія, та виходила на Володимирський поділ [18, с. 104]. Ще одна дамба довжиною понад 200 м зафіксована в заплаві р. Стир за 15 км південніше Луцька. Шлях по цій дамбі активно функціонував тривалий період. Відомо, що до початку XIX ст. тут проходив основний поштовий гостинець, що з'єднував Варшаву та Київ через Луцьк та Дубно [17]. На правому

березі р. Стир дамба починалася з острівного підвищення, на якому протягом XIV–XVII ст. діяв монастир Чесного Хреста. На протилежному березі був розташований відомий з документів XV–XVII ст. двір Мстишин, який первісно був князівською садибою [16, с. 103].

Ймовірно, переправа в цьому місці могла існувати вже взимку 1149–1150 рр., коли з боку Муравиці вздовж Ікви та Стиру рухалися “у два шляхи” війська князя Андрія Боголюбського під час походу на Лучеськ [2, с. 380–388].

Очевидно, після занепаду поштового тракту у зв’язку з побудовою у 1870-х роках залізниці та існуючої шосейної дороги Луцьк–Рівне міст через р. Стир, до якого провадила дамба, втратив значення, зруйнувався і більше не відновлювався. На карті 1936 р. видно, що дамба в цей час вже не використовувалася.

У зв’язку з відомими на сьогодні пам’ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно локалізації меридіонального шляху Володимир – Терехівля та двох широтних, які проходили з Володимира на Київ [15, с. 19–21], давалась відповідна історична оцінка їх ролі в освоєнні та формуванні території Волинського князівства.

Більш прискіпливого аналізу потребує мережа шляхів південної частини Галицького князівства. Їх надійне картографування можливе за умови суцільного обстеження території.

Висновки. Комплексний аналіз географічної ситуації, археологічних джерел та літописних повідомлень дозволяє надійно реконструювати мережу основних доріг Галицько-Волинського князівства у XI–XIV ст. Їх напрями на початковому етапі (X – перша половина XII ст.) визначали пріоритетні землі, що освоювались великокнязівською владою, а на пізнішому етапі (друга половина XII – перша половина XIV ст.) напрями політичної експансії галицько-волинських князів.

На першому етапі головною і визначальною артерією Русі, що з’єднувала Київ із Західною Європою, як вважають, був Прип’ятський річковий шлях до Західного Бугу, відмічений скарбами дирхемів – тодішньої найпоширенішої

валюти. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича, підкоряючи Червенські міста та “країну гірську перемишльську” [8, с. 133]. Протягом XI ст. остаточно сформувався сухопутний шлях, що з’єднував Київ із Західною Європою через основні центри князівства – Володимир, Лучеськ, Пересопницю та Дорогобуж. Наймолодшим був шлях через територію Малого Полісся, що з’єднував Володимир, Перемиль, Крем’янець, Шумськ, Тихомль, Кам’янець і виходив на Білгород біля Києва. Цей шлях сприяв розширенню території князівства у південно-східному напрямку.

Найдавнішим меридіональним шляхом був річковий по р. Західний Буг, який через р. Віслу та верхів’я Дністра з’єднував Балтійське та Чорне моря, пролягаючи повз Берестя, Володимир, Белз, Звенигород, Галич, Тереховлю. Цей шлях сприяв консолідації Галицько-Волинських земель у єдину державу [13, 14]. Меншу вагу мали меридіональні шляхи, які провадили вздовж рік Стир, Горинь та Случ до басейнів рік, що впадали у Чорне море [12].

На окрему увагу заслуговують шляхи Південної Галичини та переправи через Дністер. Взаємне розташування синхронних фортець з обидвох берегів ріки, як, наприклад, у районі Зеленої Липи та Устя, дозволяють локалізувати важливіші переправи.

Найважливіші шляхи періоду Галицько-Волинського князівства отримали подальший розвиток у наступні століття. До нас дійшли назви описаної при розмежуванні державних кордонів Великого князівства Литовського 1546 р. “королівської” дороги [1, с. 109], що провадила з Крем’янця на Белз, великого “зимового” або “Вітольдового” гостинця з Володимира через Західне Полісся, Берестя і далі до Литви, Східної Пруссії та інших прибалтійських територій, “татарського шляху”, що провадив від галицько-волинського кордону до Чорного моря.

Подальше поглиблене археологічне вивчення решток поселень, дамб та оборонних укріплень, розташованих уздовж цього шляху, дозволить уточнити зроблені висновки.

1. Археографический сборник документов, относящихся к северо-западной Руси. Издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 1. – Вильна, 1867. – 234 с.
2. Літопис Руський за Іпатіївським списком / Пер. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
3. *Бужанський А.* Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтикою (Географічно-археологічна студія): Монографія / А. Бужанський. – Вінніпег, 1966. – 67 с.
4. *Васильевский В.Г.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В.Г. Васильевский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1888. – № 7. – С. 121–150.
5. *Головацький Я.Ф.* Проходи через Карпати і шляхи сполучення древні і нинішні / Я.Ф. Головацький // Карпатская Русь. Славянский сборник. – Санкт-Петербург. – 1875. – № 1. – С. 21.
6. *Крип'якевич І.П.* Галицько-Волинське князівство: Монографія / І.П. Крип'якевич. – Л., 1999. – 220 с.
7. *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – Москва, 1950. – С. 166–167.
8. *Плахонін А.Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А.Г. Плахонін // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 127–143.
9. *Пришляк В.* Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001. – Львів, 2001. – С. 221–228.
10. *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси. – Т. I. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 330–342.
11. *Рожко М.* Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX–XIV ст.) / М. Рожко // Народознавчі Зошити. – 1996. – Зош. I (7). – С. 46–47.
12. *Терещук К.І.* Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині / К.І. Терещук // Археологія. – 1981. – Вип. 36. – С. 76–85.
13. *Терський С.В.* Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) / С.В. Терський // Міжнародна археологічна конференція “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”, Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доп. і повідомлень. – Львів, 1994. – С. 27–28.
14. *Терський С.В.* Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.): до постановки проблеми /

- С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 4. – Ч. 1. – Львів: Логос, 1995. – С. 73–88.
15. *Терський С.В.* Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С.В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”. – 2004. – №502. – С. 18–24.
 16. *Терський С.В.* Лучеськ Х–XV ст.: Монографія / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Нац. університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с., іл.
 17. *Терський С.В.* Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садіб) / С.В. Терський // Слов’янський вісник: Зб. наук. праць. – Рівне, 2010. – № 10. – С. 145–152.
 18. *Терський С.В.* Княже місто Володимир: Монографія / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Нац. університету “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с., іл.
 19. *Терський С.В.* Волинська ділянка військово-стратегічного шляху “із хозар у немец” у X–XIII ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 201–207.
 20. *Терський С.В.* “Батиева” дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Слов’янський вісник. Зб. наук. праць. – Рівне, 2011. – № 11. Серія “Історичні та політичні науки”. – С. 126–131.
 21. *Терський С.В.* Західно-волинські військово-стратегічні шляхи “Північ–Південь” у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар / С.В. Терський // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог: Нац. ун-т “Острозька академія”, 2011. – Вип. 17. – С. 107–115.
 22. *Alexandrowicz S.* Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240 / S. Alexandrowicz // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia. – 1958. – Nr. 3. – S. 56–58.
 23. *Jakimowicz R.* Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii / R. Jakimowicz // Rocznik Wołyński. – T. 2. – Rowne, 1933. – S. 10–96.
 24. *Janeczek Andrej.* Podhoraj – zaginiony grod pogranicza polsko-ruskiego / A. Janeczek // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1985. – № 1–2. – S. 3–27.
 25. *Lewicki S.* Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich / S. Lewicki // Sprawozdania z czynności i posiedzeń wydz. histor.-filoz. Akademiji Umiejętności. R. 1906. – Krakow, 1907. – Nr. 8. – S.12.

26. *Lewicki T.* Le voie Kiev-Vladimir / T. Lewicki // Rocznik orientalistyczny. – Т. 13. – Lwow, 1937. – S. 97–103.
27. *Rulikowski G.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne / G. Rulikowski // Ateneum. – Warszawa, 1878. – Т. 3. – S. 509.
28. *Wyrozumska B.* Drogi w ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku / B. Wyrozumska. – Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk, 1977. – S. 9.
29. *Wyslouch S.* Dawne drogi Polesia / S. Wyslouch // Ateneum Wilenskie. – R. 12. – 1937. – S. 160–187.

Надійшла до редколегії 25.07.2013 р.

Рецензент: А.І. Харук, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедрою гуманітарних дисциплін, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Терский С.В.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ ВОЕННО-СТРАТЕГИЧЕСКИХ ДОРОГ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОГО КНЯЖЕСТВА

В статье рассматривается современное состояние изучения историко-географических аспектов формирования сети военно-стратегических путей сообщения Галицко-Волынского княжества. Обосновывается вывод о важности анализа разнообразных археологических источников (оборонительной сети, кладов и находок вооружения), а также исторического ландшафта для объективного воссоздания древней сети дорог и выяснения их роли в системе политико-экономических связей средневековой Европы та у формировании территории государств.

Ключевые слова: археологические источники, оборонительная сеть, военно-стратегические дороги, оборонительное строительство, формирование территории, Галицко-Волынское княжество.

Tersky S.

MODERN STATE OF HISTORICAL RECONSTRUCTION OF STRATEGIC ROADS NETWORK OF GALYCHINA-VOLYN PRINCIPALITY

In the article is examined the modern state of study of historical and geographical aspects of forming of strategic roads network of Galychina-Volyn principality. A conclusion is grounded about importance of analysis of various archaeological sources (defensive network, treasures and finds of armament), and also historical landscape for the objective recreation of old network of ways and finding out of their role in the system of political and economical connections of medieval Europe and in forming of territory of the states.

Key words: archaeological sources, defensive network, strategic roads network, defensive building, forming of territory, Galychina-Volyn.